

Міхаїл Гефтер

Міхаїл Гефтер – один з найсерйозніших істориків ХХ століття.

Зрозуміти, витлумачити, домислити (із варіантами «до того ще треба доторкнутись», «спробуємо проблемно пропальпувати...» і ін.) – природні стани Гефтера. Але вихідне – питання, точніше – множинність їх, пучки – уголос співрозмовнику, на папері – у записниках, у текстах, чернетках.

Запитання – передовсім до себе. І завжди – із безкомпромісним текстом на підтвердження шуканої відповіді власним вчинком.

Цим Гефтер різко відрізняється від багатьох, для кого не те що толеровано, а власне існуюче різнобуття ідеї і буденних дій.

Голокост, за Гефтером, не зводиться лише до роботи пам'яті засвоєння найстрашнішого знання людини про себе. Це і не виокремлення трагедії концентрацією уваги навколо «технологій» винищення і моральної безвиході творців крематоріїв для живих. Голокост є ТРИЄДНІСТЬ – ЗАГИБЕЛІ, ОПОРУ І РЯТУВАННЯ. «У цій цілісності – урок, що простягається донині і підтверджується багато чим із того, що трапилося пізніше і відбувається нині, викликаючи жах і відразу, і водночас пробуджуючи силу зрілого опору».

Гефтер самим собою і у собі схоплював різні відгуки на Катастрофу не одного народу, але всіх гнаних і пригноблених – рівною мірою відкидаючи і позицію вибраності в стражданні, і невизначеність хоча б одного з віддалених і малопомітних наслідків – деформацій у людині й у Світі Катастрофи. Наполягає: у такому Світі не можна існувати, як жили ДО. І думати безтямно в словах і логіках ДО-СВІТУ-ГОЛОКОСТА.

Найважливіше кредо автора: немає геноциду проти «когось», ГЕНОЦИД ЗАВЖДИ ПРОТИ ВСІХ. Тому його особистий відгук на подібного кшталту злочини – був і випробуванням думки, і моральним, фізичним стражданням.

Світ Голокосту ХХ століття

1. Три імені – три грані трагедії ХХ століття. Гіркота івриту – Шоа: катастрофа. Катастрофа, яка спіткала євреїв; не перша в ряду загибелей, що підстерігали їх із біблійських часів; не перша, – а чи остання?.. Нацистський катівський тайнопис – Endlösung: остаточне розв'язання; остаточне для євреїв – викресленням із реєстру живого; остаточне для німців – увічненням “раси панів”; остаточне для Світу – перетворенням його народів у ієрархію паріїв... І, нарешті, те, що отримало планетарну прописку Holocaust – усеспалення: крематорій для живих; язичницький жертвний обряд,

повернений у новосвітовою цивілізацію на межі самовтрати – *зламу її прогресистського імперативу*; попіл, що нагадує людям про їхні незнищенні “начала” і про їхній можливий (у найближчій перспективі) Кінець. У найузагальненішому вигляді – духовний гіркий досвід, прямо і побічно присутній в усіх проблемах, які охопили нині Землю.

2. Звичайно, останнє ствердження спірне. Але якщо одразу відхилити банальності “ревізйонізму”, то оголюється предмет справжнього різномудства: універсалізм долі євреїв. Це не тільки теологічний сюжет, що торкається кровно і юдаїзму, і християнства. Це і звернення до прихованих глибин людини, які досліджуються сучасним психоаналізом без шансу бути вичерпаними лише ним. Це також заклик до критичного аналізу традиційних способів розуміння історії як процесу, «висхідна» природа якого незмінна при всіх стадіальних перетвореннях (і будь-яких змінах суб’єкта цього процесу). Саме цей аспект мене цікавить зараз.

3. Деякі вихідні припущення: а) історія в строгому сенсі належить лише людині; б) історія виникає: не лише разом із людиною, але й всередині людського існування; в) тому специфічну актуальність отримує (то йдучи геть, то повертаючись) проблема межі історії в часі й просторі; г) історія – в однині: не від “окремих” історій до сукупної, інтегральної, – а від неї, уже в першофеномені *всесвітньої*, через одісею світового імпульсу і “проекту” – до історій – емананцій шуканого цілого; д) історія, таким чином, синонімічна людству і поділяє участь цього здійснюваного замислу.

4. ХХ століття зробило підсумок поняття Історії. За видимими ознаками вона досягла кордонів ойкумени, але якраз у цих “остаточних” кордонах виявилася її незавершеність – у людстві. Незавершеність чи незавершуваність? Відповіді немає, але питання не можна уникнути, при всьому тому, що воно не абстрактне, а цілком реальне: і в позитивному сенсі, і – не менше, якщо не більше – в сенсі пасивному. Не завершуване людство – капкан ідей і провокація дій, що стихійно і за умислом знесилюють людину й примушують її до згоди стати або катом, або жертвою – або навіть і тим, і іншим.

Можна було б оцінити цю ситуацію як короткочасну, таку, що використовується руйнівниками та агресивними силами із вочевидь вираженою націоналістичною чи расистською схильністю. Але така оцінка все ж недостатня. Нею навряд чи вдасться пояснити масштаб і пафос убивства, що вирвалося у нашому столітті на планетарний простір: загального злочину, вирішальний мотив якого набувається всередині самого себе, перетворюючись з «інструменту» історії у причину власних безпосередніх причин.

5. Панубивство – із надр людини. Це його визволення від довільної свободи й довільної загибелі – високих завоювань історії. Це й нищівна рівність, яка трощить продуктивну нерівність цивілізацій “загального еквівалента”. Ішлося, до того наближалось – століттями й десятиліттями,

але все-таки не фатально, а внаслідок схрещування обставин із неоднаковим родоводом.

Економічна криза і соціальний розпач 1930 застали світ “розвинутих” невідповідним, вимагаючи того чи іншого відходу від класичної приватної власності й держави в ролі “нічного сторожа”. Фашизм випередив у цьому відношенні європейську демократію. Духовний плагіат, здійснений ним, як і його ідеологічна еkleктика, парадоксальним чином містили фальшиву і, однак, дієву відповідь на проблеми, що ще не вийшли зі своєї “запитальної” фази. До них належить, зокрема й особливо, зняття пут зі швидкоплинної самореалізації “принижених і скривджених” – за рахунок перевертання соціальної піраміди й вибухової відмови від різнолікого і аритмічного Світу. Істотно, що катаклізм, який приголомшив Захід, збігся зі зломом традиційних зв'язків, у надрах селянської і багатонаціональної Росії, створивши тим самим “антропологічну” основу сталінської системи, що також випередила потяг до громадянського миру всередині і ззовні. Навіть якщо уявити, що цей збіг спочатку мав винятково календарний характер, він – за короткий термін – перетворився на двоседність.

Гітлерівська егалітарно-расистська тотальність, як і сталінський симбіоз витоптування відмінностей і світодержавного ізоляціонізму, спільно «будували» антилюдство, здатне заповнити собою терени, успадковані від близької до завершення історії.

6. Голокост – предметність антилюдства. Ця його загадка непокоїть до цього часу. Банкротство нацизму, перемога зброєю, підкріплена Нюрнберзьким вироком, поставили геноцид поза законом, а врятовані євреї здійснили подвиг самовідновлення, уособлений в новій країні на землі пращурів. Однак примара антилюдства не лише не залишила світ. Вона вкорінилася “холодною війною”, розповзлася по обличчю Землі, вдаючись до мімікрії та розбещуючи досвіди свіжонабутої суверенності. Вона – всередині екологічної катастрофи, де жертвою людини стає перш за все сама людина.

Чи є повтором Апокаліпсису прогноз, що унеможливило торжество антилюдства простим поверненням до *ідеї людства* в очищеному від скверни вигляді? Чи не правильніше: це ідея, яка назавжди залишає планету? Не в “ідеальній” конвергенції вбачаю я порятунок, а у Світі рівнорізних світів. Ното *historicus*, що змінив Ното *mirificus*, у свою чергу, приречений на заміщення іншою людиною, яку ми можемо сьогодні лише умовно іменувати пост-історичною або заново еволюційною.

II

Нинішній історик так само, як і його пращури, потерпає від убогості й недостатності джерел, не кажучи вже про ту, зовсім близьку, “рідну” нам ситуацію, коли ФАКТ під замком і невсипущим казенним наглядом. Щоправда, по мірі наближення до дня сьогоднішнього картина ніби змінюється. Аж ніяк не всі заборони скасовані, але все ж багато які. На моїх

співвітчизників буквально обрушилася лавина документальних свідчень, обійти які було б нечесно, освоїти ж – зовсім непросто. Викривна і резонуюча однобічність торжествує. Примкнути до неї модно і прибутково. Опирається?! Але – як?

Я не вдаватимуся зараз до аналізу вивертів сучасної довільності. Я хочу разом із вами проникнути у збентежену душу, яка не через користь чи банальне боягузтво чинить опір повному знанню і навіть відкидає його. Бо важко визнати власну сліпоту. Але не менш, якщо не більш важко зізнатися у безпорадності перед обличчям жажливого: безпорадності спомину, що підтверджується й атакується примарами у плоті. Учорашні або ще й завтрашні, вони заново примушують до згоди з ними, до слугування їм?! Можливо, вони не такі страшні, ніж їхні предтечі. Але існувати разом із ними воістину нестерпно.

Чи стосується це теми, про яку я сьогодні говоритиму? Я відповідаю – ТАК і зобов'язуюсь пояснити, що маю на увазі.

Немає потреби роз'яснювати слово Голокост (Holocaust). Еллінське за походженням, воно коротенько означає – усеспалення. До заклання належало ЛЮДСТВО, уособлене в народі-зачинателі. Тут прихована суть, раніше за греків, і те, що від них – і всупереч їхньому вмінню врівноважити мудрістю вичерпуються способи, які пустили в хід нацисти для знищення євреїв. Але в геноциді ХХ століття дим і попіл крематоріїв символізують задум усезагальності й безповоротності: фіналізм, пристрасть – те, що прийшло у Світ розколом на традицію і переначаття. Те, що за межами не лише здобутого і вкоріненого, але й поза «втраченими можливостями». Таємниче за своїм виникненням, непередбачуване у своїх виявах.

Сказавши, що Голокост зачатий у череві Неможливості, чи наближуся до розуміння злочину, банальність якого перебуває в настільки різьчому контрасті з його розмірами? Чи потрібно зробити ще один крок і розгледіти у систематичному вбивстві заради вбивства примару остаточної відповіді на питання, що людина ставить перед собою: «Хто я є?».

Так, ви вправі заперечити мені, нагадавши, що йдеться все-таки про подію, яка мала певну хронологію і досить чітко позначений простір. Я погодився б із цим, якщо б ми зібралися в році 1945, якщо б підтвердилась наша тогочасна (юна, незважаючи на шрами війни) впевненість у неможливості повторення. Але сьогодні, у цьому вражаючому своїми змінами Світі, хто, навіть відкидаючи пряму реставрацію свастики, що пред'являє вселенську заявку, зважиться виключити небезпеку катастрофи, яка унеможливорює людину всередині самої себе? Мені варто додати до цього зізнання: Голокост для таких, як я, це ще й біографія. Якоїсь страшної миті Світ стиснувся в останні дні, години, хвилини моєї мами і брата, щоб потім знову розійтися, сягнувши крайньої межі.

А що там – за ним? Прірва? Чи, можливо, новий виток олюднення людини?

Я знав, що сталося. Знав, але не запитував. Можливо, невиразно здогадуючись, що питання це рано чи пізно зламає біографію, вимагаючи змінити не погляд на життя, а саме життя. «Рано чи пізно» могло бути лише особистим. Самосповіддю, близькою до самодопиту. Хто ж без нагальної потреби зважиться на це?.. «Хто я є?» Ні, не так я запитував. І якщо у підсумку так, то, долаючи не одну спокусу зупинитися на дорозі. Адже я з того вигубленого покоління, яке не відбулося, яке роками відчували ставити питання без відповідей, ті самі, якими тільки й дано поріднитися з іншими, – тими, хто теж запитує.

Втім, і це не зовсім точно. «Відчували» не окремо від «привчали», а разом. Бо все буття наше було приученням до відповідей, що випереджали запитання і невочевидь містилися у кожному запитанні, у будь-якому прояві допитливості і навіть у сумніві. І це вже не зовнішнє привчання було, не лише воно, але й власне всередині себе, рух назустріч цьому. Можна сказати – назустріч історії. Насправді, якщо історія – ВСЕ, і це все, хоч би яким звивистим воно виявлялося в минулому і сьогоденні, є реалізація у часі того, що заздалегідь закладено у ній і осягається свідомістю як ціль, то хіба жити в історії не означає бути виконавцем у найпрямішому, але також і в найвищому сенсі? Сьогодні я, цілком знаючи всі доводи проти наперед визначеності, всі спростування цього поняття, не можу, однак, втішити себе цим. Перешкода – мертві однолітки, які довіряли історії й довірили їй себе. Це вони своєю смертю зупинили Гітлера у 1941–42. Вчинили б інакше, зневірившись у тому, що вивчали п'ять передвоєнних університетських років? Виключаю. Мені скажуть: у них просто не було вибору. Я погоджуся, додавши: це такою ж мірою суть історії, як і те, що вона спонукувана людиною, яка вимагає вибору, оскільки її істинний поклик – вибір, розв'язкою якого є його згубна втрата.

Отже, я маю визнати, що ця тема увійшла в мене – незважаючи на велику кількість біографічних моментів, що зобов'язували вникнути в неї з великим запізненням. Вона стоїть поряд із низкою інших, це не єдина трагедія, яка вразила за багато років моє життя і мою професійну гідність історика. Я відчував, що дійти певної повноти знань у цій сфері – означає змінити свій погляд на світ, на людину і на історію.

Принаймні визнати, що переконання, під знаком якого минула моя юність і навіть зрілі роки, переконання у невблаганності сходження людства вперед і вище, по відношенню до якого все суперечливе може розглядатися у кращому випадку як рух назад, це уявлення – неповне, вразливе, а можливо, й неправильне. Бо в тому, що ми називасмо історією, бувають не лише зворотні кроки, не просто рух назад, – але й інволюція – розвиток униз – уперта, невідмінна і могутня складова історичного процесу.

Можливо, тим, хто за нами, а також і нинішнім молодим буде набагато

легше, ніж людям мого віку й покоління, визнати цей розвиток назад, навчитися з ним боротися, ним керувати, зрештою – запроваджувати його в людський побут, підкоряти законам нормалізації людського життя. Нам це важко. Один із доказів – це Голокост. Не поодинокі в історичному ряду образ, розтоптування гідності і нищення людини. Але навіть у своїй непоодинокості, в якій ми, на жаль, дедалі більше переконуємося, Голокост – явище виняткове.

Питання, яке зараз виникає перед кожним, хто торкається цієї теми, – чи фатальним було це організоване, сплановане і з нестямною ретельністю мало не до останнього дня війни виконване знищення народу, напевне, єдиного на Землі, чисельність якого не могла, не може повернутися до рівня 1939–1940 років? Якщо ж ця «подія» не була фатальною, то на порозі питання наступне: чому цього не можна було унеможливити? Не забуваю – запланованому цілковитому винищенню завадив воєнний розгром Німеччини, в якому великих жертв зазнали мої співвітчизники. Однак питання не зникає.

Ми перегортаємо сторінки історії народів, що складаються з численних викреслень і відновлень, і не можемо дати вичерпної відповіді. Ми вдивляємося у перебіг расизму й антисемітизму, розуміємо, що Голокост корінням звідти, але навіть у межах парності, єдності сполучених посудин расизму й антисемітизму в Голокості залишається щось невловиме.

За поясненням – знову і знову до феномену нацизму. Притому, не лише до його походження, не лише до всього, що приніс він у людське життя, але й також до питання, як, чому феномен цей був допущений, чому пишно розрісся, охопивши мало не увесь континент, чому залучив до дії мільйони людей?

Чи достатньо визнати, що нацизм – породження комбінації, яку можна історично пояснити поєднанням фальсифікованого національного почуття, ображеного Версалем, із неймовірним ступенем соціального відчаю, що охопив робітничий прошарок Німеччини періоду світової кризи. Відчуття, що ранять, вдалося утилізувати, перевівши соціальний відчай в ображене національне почуття. Зрушення в людині виявилось достатнім для формування нової людської породи, яку можна назвати умовно «есесівською».

Вони, раптово позбавлені роботи, достатку, завтрашнього дня в пору соціальної кризи кінця 20, ніби без зупинки, без перерви, без внутрішнього перековування ставлення до життя і до ближнього були раптом перетворені на володарів інших людських життів і доль. Їм, новоявленим розпорядникам, було надано тепер право розтоптувати і знищувати.

Так, для цього потрібен був Гітлер. Не визначений наперед, але приголомшливий своєю невідворотністю. У газових камерах і крематоріях

Польщі, де спалювали живих, у розстрільних ямах Росії Голокост уперше став реальністю. Із цієї точки зору, навіть якщо не мати на увазі спеціальної “змички”, ми в зоні теми відповідальності і згубності військового союзу Гітлера і Сталіна, з якого органічно випливали і наші поразки 41 року, й можливості людинонищення, оголошені Голокостом. Те, що нацисти називали *Endlösung* – остаточним розв’язанням, було також природним для Сталіна, що визнавав лише «остаточні рішення». І ця навала «остаточних» не пішла з життя, вона ще до цього часу панує в думках. Чи усвідомлена й нині повною мірою вся життєскасовуюча потенція будь-якої заяви на остаточне рішення щодо людських долі і життя?!

Непереборне питання, що заслуговує спеціальної уваги: як різні за своїм походженням режими здійснювали певного роду конвергенцію, поза якою ми не зрозуміємо ні нещастя Другої світової війни, ні нищення народів, ні багатьох згубних наслідків того, що залишило шрами у людських душах і у свідомості, і страшними корчами виходить назовні десятиліттями – й понині. Я кажу не лише про країну, з якої я родом, але й про Німеччину, де нещодавно побував і де ці страшні корчі повернення відчував безпосередньо. Продовжимо далі дослідження низки умов, що зробили можливим Голокост. Ми торкаємося тут болісної теми причетності. Я відкидаю рішуче як неточне і небезпечне поняття – суд історії. Я дуже сумніваюся у справедливості й доцільності принципу головної відповідальності, тим паче, якщо проблема – не поле академічних дискусій, але вона близька до мінного поля. Необхідно відрізнити причетність пряму (причетність-акцію) від причетності через БАЙДУЖІСТЬ. І неможливо забувати про ще одну причетність – причетність НЕПІДГОТОВЛЕНОСТІ. Чи можемо, думаючи про Голокост, обминати питання, пов’язане з нашим російським – 30 чи 37 роками, яке невідворотне у зв’язку із Сумгаїтом чи Сараєвом: що ж приховується у серцевині непередготовленості людей до катастрофічних зривів у небуття? Як історики ми не маємо права обминати це питання. І навіть знаючи, що не в змозі на нього відповісти у повному обсязі, покликані знову й знову шукати відповідь. У чудовій книзі-інтерв’ю, одному з найкращих творів, присвячених Голокосту і протистояння йому, написаній Марекон Еделманом, одним із керівників повстання у варшавському гетто, я прочитав про приголомшливий факт. Коли почали повертатися порожніми ешелони, що відвозили євреїв на заклання, польські єврейські підпільники передавали радіоповідомлення в Лондон про те, що відбувається. Але всі залишалися глухими – не тільки з користі, не тільки через недостатність ресурсів, а через недовіру. Людина була непередготовлена до сприйняття подібного. Та що казати про Лондон? Не вірили страшній правді і самі в’язні гетто!

Сьогодні я підкреслюю цей останній сюжет. Він не єврейський. Він – вселюдський. Проблема негідготовленості має бути розкритою не лише на рівні соціальної психології або історичних асоціацій, вона має стати предметом колективних розглядів гуманітаріїв різного рівня. І далі може бути перекладена мовою політики, де їй сьогодні не можна не відвести одне з головних місць. У цьому зв'язку я остерігаюся, кажучи про явища, подібні до Голокосту, і про ті, які переживаємо, навіть використовувати слово трагедія. Я згадую слова Мандельштама: трагедії не повернути. Можливо, я помиляюся, але мені здається, що класична трагедія, яка супроводжувалася, катарсисом-очищенням, уже залишила світ. Потрібно більше, ніж каяття, навіть якщо зробити припущення, що ми виключили з нього удавання й розпродаж гріхів, торгівлю індульгенціями, котрі виникли знову. Навіть у чистому вигляді каяття замало. З'являється просте слово – досвід, зустріч досвідів. Я вимовляю ці слова не без сум'яття і, можливо, ви скажете, що це навіть лицемірство. Невже мільйони людей мали загинути, аби наступні покоління набули певного досвіду?! Але, зізнаюся, інших слів у мене немає.

Досвід – це зустріч тих, котрі живуть, із живими мертвими. Нам потрібно визнати їхнє існування – живих мертвих. Нам потрібно ввести у свою свідомість їхні стихлі голоси. А вони – різні, по-людськи багатоголосі. Я зустрівся у Москві з одним, уже похилого віку чоловіком, який хлопчиком пройшов крізь гетто, дивом уникнувши загибелі. А коли виріс, написав спеціальну роботу про звуки, кольори і запахи гетто...

Я запитую себе і не смію вам відповісти, що важить на терезах людського існування більше – безповоротні втрати чи набутий таким чином людський досвід? Ми можемо сказати тільки одне: якраз цей досвід, цей діалог тих, котрі живуть, із живими мертвими і, можливо, тільки він відучить нас від дивної, хоча і підтверженої перебігом історії, думки, що здійснене сьогодні може бути виправлене завтра. Мені здається, – ми ще не усвідомили: Світ вступив у іншу смугу, коли нездійснене або згублене сьогодні, завтра не повернеться. Може не повернутися ніколи. Метод спроб і помилок має піти назавжди з людського життя. Він вичерпав свої ресурси.

Світ Голокосту – вчора? Або також і завтра? Я міг би також сказати: світ Кампучії, світ Карабаху, світ Сараєво. Я хочу запитати вас, чи усвідомлюємо ми повною мірою причину того, що вбивство людиною людини знову набуло такого гігантського масштабу, що це керує нашим існуванням, намагаючись перетворити планету на полігон нищення. Чому панувивство стало наприкінці ХХ століття визначальним пунктом усіх колізій – духовних, моральних, політичних, залучаючи всі інші проблеми аж до хліба насущного? Ми говоримо про геноцид. Ми запитуємо себе, чи геноцид – атавізм, що вирвався, як магма, із глибин людських, а чи він – новоутворення, канцер ХХ століття, годований

неготовністю людей до вирішення проблем без прецедента? Усередині геноциду прихована незасвоєна нами проблемність. Так повелося в людській історії, що вбивці випереджають інших і що вбивство може сигналізувати нам про існування проблем, яким ми ще не знаємо вирішення.

Світ став тісним для людей. Людина прагне жити в невеликому, йому належному, його оком охопленому просторі, а водночас ми напередодні певного великого переселення народів, що ставить під сумнів усі межі й кордони. Чи застосовне слово «біженець» до цього нового явища? Чи вичерпує воно долю майже 20 мільйонів людей, які розмовляють російською й опинилися поза Росією?

Коли я чую про те, що європейські уряди намагаються створити огорожу і заборону на імміграцію до Європи, виключаючи з поняття «переслідування» втрату притулку, зґвалтування, розрив сімей, то бачу на голограмі це зловісне нацистське слово *Endlösung*. Коли я думаю про статтю Френсіса Фукуями, що обійшла світ, в якій досить банальна ідея *Rach Americana* обгорнута у звабне найменування кінця історії; коли я читаю слова, що складають серцевину тексту («Ми присутні не просто при кінці холодної війни, але й близькі до кінця історії, в загальнішому сенсі – наприкінці еволюції людини, коли західна ліберальна демократія стверджує себе повсюдно як остаточна форма суспільного устрою»), прикладаючи слово повсюдно до слова остаточна форма, я всупереч бажанням цього автора – також бачу як спалахує на табло це страшне нацистське слово *Endlösung*.

Ми не можемо не визнати, що під загрозою перебуває не частковість, не огріхи, не помилки. Під загрозою перебуває сама ідея, сам проект людства. Я прагну до чіткого вживання цього поняття. Мені здається, що воно аж ніяк не означає – «всі люди разом», не збігається зі словами «рід» або «вид» людини. Воно значно молодше, воно пізніше. Воно – із часів розколу всередині маленького народу, коли мандрівний проповідник із Галілеї підняв заколот проти етносу й секти, а його послідовник вимовив: «Ні елліна, ні юдея...», – ним була запущена ідея такого повсюдно-загального, такого унітарно-планетарного устрою людей, який був би *єдиноістотним, єдиноосновним, одноманітним*. По відношенню до такого – попри всю різноманітність – інші людські спільноти, стадії еволюції та розвитку – не більше, ніж варіації. Схилимо голову перед цією великою ідеєю, згадуючи її гігантську Одісею, її експансію, котру новоевропейська цивілізація здійснювала на Землі і у вигляді колоніалізму, і у вигляді антиколоніалізму, експансії речової і експансії духовної, експансії своєї саморефлексії, експансії критики самої себе... Ідея ця досягла своєї найвищої гостроти у працях мислителя, який також належить минулому, як і майбутньому. Я маю на увазі Маркса. Підтвердилися чи ні його припущення,

але у вищій мірі повчально, як будувалася ним (в його системі ідей) програма людства, яких перетворень зазнавав проект, привівши автора «Капіталу» наприкінці його життя до перерви в роботі над головною своєю працею. І – до виникнення концепції багатовекторних розвитків, коли виявилася усвідомленою проблема, що постала з усією гостротою, з'єднання різнонапрявленої динаміки, що змінює звичайні уявлення про симбіоз прогресу і відсталості.

Так що час запитати себе сьогодні: можливо, невдача проекту, яка з такою гігантською силою явилася нам, пов'язана з його передчасністю? Якщо і так, якщо визнати, що ми розплачуємося за його передчасність, то все одно повинні мати мужність визнати: поновлення проекту в колишньому і класичному вигляді (і в некласичному навіть) вже неможливо. Бо загибелі людей мають увійти в самий предмет комунізму, якщо намагаються його зберегти і якщо у проекта є шанс жити серед людей, надихаючи або допомагаючи їм вирішувати поточні завдання, відводячи їх від безодень і прірв. Але можливо це лише у випадку, якщо комунізм у самий предмет свій введе смерть і загибель, якщо комунізм усередині себе як предмет думки візьме відповідальність за жертви, що понесли люди на шляху до людства. Але навіть якщо ця ідея залишає нині Землю, то це не означає, що водночас із нею піде й людина.

Був Homo miphicus – тисячоліття, був Homo historicus – жив протягом століть... Можливо, йдеться про третього Homo, який повертається в еволюцію. Але повернення неможливе без того, щоб ця третя і шукана, нам ще невідома людина, пам'ятала про те, що їй передувало. Люди без спадщини майбутнього не мають.

У цьому прекрасному місті Барселоні я перш за все чую голос Оруела в його чудовій книзі «Пам'яті Каталонії». Я думаю в цьому місті і про Росію. Голокост – не лише єврейський, більше того, Голокост, взятий у своєму філософсько-історичному і в екзистенціальному об'ємі – це російська тема, російське питання. Ми у нас вдома потерпаємо через те, що десятиліттями це була для нас закрыта тема. Факти були відомі, але німа пам'ять – поганий, ненадійний союзник людей. Ми маємо розговорити цю тему, ми маємо бути відвертими при її обговоренні, ми не повинні боятися гостроти виникаючих питань. Ми повинні знайти у собі твердість, аби подолати те страшне, що людина знайшла в собі.

1992-1993

Міхаїл Гецфтер

«Ехо Холокоста и русский еврейский вопрос»

Москва, 1995